

Cinc mirades a la vall de Sant Julià de Lòria

Presentació

El projecte *Cinc mirades a la vall* busca, a través de una relectura del romànic de la vall de Sant Julià de Lòria, convertir-se en un nou atractiu cultural tant per als visitants com per als ciutadans del Principat d'Andorra.

El treball de promoció de les valls d'Andorra ha dut, al llarg dels darrers cinquanta anys, a establir sempre un lligam entre els conceptes *Andorra* i *natura*. Aquest lligam prové d'una campanya de màrqueting que es va iniciar els anys noranta i que s'ha anat potenciant fins a dia d'avui: *Andorra, el país dels Pirineus*. En aquesta campanya es va treballar molt una definició del país com a petit paratge independent i conservat entre els Pirineus i es va intentar donar-ne un caràcter màgic i especial. No obstant això, la realitat paisatgística actual és molt diferent: ens trobem un paisatge esgotat i sense la identitat inicial que el feia especial: el seu caràcter natural. Actualment, Andorra és una vall plena de formigó, ferro i asfalt protegida o més aviat tancada entre muntanyes que en un passat eren font d'inspiració per a escriptors i per als mateixos habitants i que avui en dia són el mal de cap dels habitants que viuen el dia a dia en aquest lloc.

Si bé és cert que gran part del turisme actual és un turisme interessat en les activitats d'oci –l'esquí, les travesses de muntanya o les vies ferrades– i en el sector comercial, Andorra rep també en el període comprès entre l'abril i l'octubre visitants que busquen la tranquil·litat, la natura i la cultura, i allunyar-se de la visió del Principat com el país de les dues grans avingudes comercials. Generalment es tracta d'un públic adult i familiar que passa entre un cap de setmana i una setmana a Andorra i que s'allotja, o bé al centre per tenir accés a tot, o bé als afores de la capital per tal de gaudir del relatiu silenci.

Aquest públic actualment pot dur a terme passejades per la ciutat que expliquen la història i les institucions més rellevants del país

Georgina Sala i
Amorin, tècnica de
turisme

o bé conèixer una mica l'Andorra d'abans a partir dels recorreguts culturals, inaugurats aproximadament l'any 2008 pel comú d'Andorra la Vella. Els recorreguts culturals s'ofereixen a les set parròquies, i un dels més rellevants és la Ruta del Ferro, a Ordino. La dinàmica general d'aquestes visites sol ser, en el cas de les passejades per la ciutat, una explicació senzilla de la història i les riqueses del país que inclou en molts casos una breu visita d'algun exemplar romànic, com Sant Andreu en el cas d'Andorra la Vella, però que acaba sent visitat únicament amb una visió artística del monument. D'altra banda, les rutes més especialitzades, com la Ruta del Ferro¹ o l'Anella Verda,² ofereixen una visió tancada en temes econòmics o demogràfics del país. Així doncs, cap de les ofertes no combina una projecció de les riqueses patrimonials com a testimonis i exemples de l'evolució del paisatge i de la història del Principat d'Andorra.

El paisatge cultural és sovint una de les fonts més riques i menys explotades per explicar el recorregut en el temps d'una població, de la seva història i dels seus costums i tradicions. El valor paisatgístic andorrà neix amb l'edat mitjana, quan es comencen a construir les primeres esglésies romàniques filles de la voluntat d'agermanament i cohesió dels habitants de les valls i del procés de cristianització impulsat pel comtat i l'església d'Urgell. El paisatge romànic és el paisatge de l'Andorra del passat, és un símbol clau per a la interpretació de l'evolució econòmica, històrica i urbanística del país. De la mateixa manera, és un dels recursos culturals actualment poc potenciats per al turisme i el treball per millorar l'atractiu del país en moments en què el comerç i l'oci, motors de l'economia andorrana, estant patint més que mai.

L'Andorra d'avui és un territori esgotat i gairebé deshumanitzat, un paisatge format per edificis amb un cert renom arquitectònic al darrere o bé per un seguit de rètols de màrqueting comercial dels establiments establerts al centre. Tant si preguntem als mateixos habitants com als visitants, molts ni tan sols saben enumerar més d'un parell dels més de quaranta exemplars del romànic del Principat.³ Així doncs el problema d'utilització del romànic com a un atractiu no és només un problema de cara als visitants sinó també un problema a escala nacional; per tant, el nou model de difusió ha d'anar orientat també a un públic autòcton que pugui conèixer el seu passat, gairebé desaparegut amb

el predomini del capitalisme. Un retorn a l'Andorra medieval permetria entendre molts punts de la realitat social actual així com recuperar una memòria històrica enterrada en publicacions editades fins a mitjan anys noranta i actualment conservades únicament a les prestatgeries com un bell record.

Cinc mirades a la vall és en la part pràctica un passeig entre l'art i el paisatge de la vall de Sant Julià de Lòria. En aquest cas, a més dels motius que ja hem exposat al llarg del treball, el passeig se centra únicament en

Mapa de la ruta

la banda obaga de la vall de Lòria de manera que es pugui realitzar el passeig en qualsevol època de l'any i en un temps determinat: un matí o una tarda. D'aquesta manera la ruta la podrien dur a terme tant visitants com turistes, pel simple fet que la durada del passeig no porta a l'obligació de pernoctar al país.⁴

Evidentment, aquest passeig també va destinat –és més, dedicat– a aquells que volen viatjar per un instant a l'Andorra d'abans i que viuen en l'Andorra d'avui.

Contextualització

a. Breu història de la parròquia

La parròquia de Sant Julià de Lòria està situada al vessant sud del Principat d'Andorra i fa de frontera amb Espanya. La seva superfície és de 61 km², que es distribueixen en dos vessants: la solana i l'obaga. L'altitud està compresa entre els 400 i els 2.600 metres; això no obstant, únicament s'han explotat demogràficament els territoris situats entre els 400 i els 1.400 metres. Sant Julià de Lòria està dividida en nou nuclis de població: Bisissarri, Fontaneda, Auvinyà, Juberrí, Nagol, Certers, Aixovall, Aixirivall i Llumeneres, que ja apareixen esmentats en documents del període estudiat.

El poble modern es va començar a construir a les vores del riu Valira, que travessa tota la parròquia seguint la dinàmica de poblament de l'edat mitjana. En canvi, les esglésies romàniques estan totes situades al voltant dels 1.000 m d'altitud, allunyades del nucli de població i en zones amb vistes a tota la vall, fet que ens permet pensar que van funcionar com a element distribuïdor del territori i, alhora, exercien la funció de punt de referència per a tota la vall.

Durant l'edat mitjana, la parròquia de Sant Julià de Lòria era coneguda sota el nom de Laurèdia i era una de les parròquies més poblades del Principat: es calcula que durant el segle XVII⁵ hi havia entre 290 i 390 habitants. Ja al segle XII, els límits de la parròquia estaven ben establerts i se sap que ja a principi del segle XI estaven documentats els llocs de poblament més importants, és a dir, les viles de Juberrí, Fontaneda, Aixovall, Aixàs, Bisissarri, Certers, Llumeneres, Auvinyà, etc.

Generalment, els habitants de Sant Julià de Lòria eren ramaders i agricultors, fet que explica que els punts de poblament estiguin a les zones més altes, compreses entre els 1.000 i els 1.600 m d'altitud. L'agricultura i la ramaderia no només eren la seva manera de subsistir sinó que també formaven part de les condicions feudals amb el comtat i posteriorment amb l'església d'Urgell. Actualment sabem que s'hi cultivava sègol, ordi, civada, blat, vinyes i fins i tot plantes amb funcions lligades a l'activitat tèxtil. En el pla ramader, Sant Julià era una de les poblacions més importants, com ho testimonien l'elevat nombres de pallers, closos de bestiar (també anomenats *cortines*), els prats de dall i les zones de pastura. Arran dels censos que es pagaven al monestir de Sant Serni de Tavèrnoles, sabem que es cuidaven gallines, porcs, ovelles i vaques. El monestir de Sant

Església parroquial de Sant Julià i Sant Germà

Serni de Tavèrnoles era el més proper a Andorra i va ser un dels més importants del comtat d'Urgell, a més de rebre contínues donacions dels comtes. Principalment tenia relacions amb l'església de Sant Jaume d'Engolasters, avui desapareguda, però se sap per documents de feus i donacions que també va influir i molt en la instauració dels temples romànics a Sant Julià de Lòria, molt probablement per situació geogràfica. El monestir de Sant Serni disposa de cel·les monàstiques a les esglésies de Tolse i de Sant Mateu de Pui d'Olivesa així com de terres i alous.

Avui en dia, Sant Julià és una de les parròquies privilegiades en l'àmbit paisatgístic, ja que molts dels assentaments de les zones més altes, lloc on es troben els testimonis romànics, no han crescut desorbitadament i han conservat la seva essència medieval. Sense cap mena de dubte és el millor exemple per estudiar la relació entre el paisatge natural i el paisatge cultural com a element cultural diferenciat i amb potencial. La cartografia elaborada a partir dels pocs documents de l'època ens permet avui en dia entendre la distribució de la població i dels béns culturals i rurals ja existents a l'edat mitjana. Els assentaments d'habitacles de la parròquia de Laurèdia se situaven entre els 400 i els 1.400 metres d'altitud per raons purament pràctiques. El poble lauredià era un poble dedicat a l'agricultura i la ramaderia. Destacava pels nombrosos cultius de cereals (sègol, ordi, civada i blat) i sobretot pel gran nombre de vinyes. A més, a part de l'agricultura també es dedicava a la ramaderia. A través de les donacions de feus a l'església d'Urgell i al monestir de Tavèrnoles sabem que "cuidaven" gallines, porcs, ovelles i vaques. El bestiar més representatiu i més nombrós per la vall era el bestiar transhumant, que s'adapta a les variacions climàtiques. No tenim un recompte detallat de l'evolució demogràfica de Laurèdia fins al segle XII, però gràcies a un document que fa esment del nombre de caps de casa, es calcula que l'any 1176 hi havia entre 292 i 390 habitants. No és una dada de poca importància atès que en aquells temps tot el país tenia una població molt reduïda, que voltava els 1.500 habitants.

b. El romànic de Sant Julià de Lòria

El romànic d'aquesta parròquia desperta una especial curiositat pel seu lligam físic amb el paisatge. Dos dels exemplars més representatius estableixen una estreta aliança amb el terreny, de manera que empren com a mur o com a paviment de l'església la roca del penya-segat en què es troben. Totes les esglésies estan construïdes a partir de les formes antigues i tradicionals, apel·lant sempre a la senzillesa i l'austeritat, i conserven intacta la seva condició de romànic de muntanya o romànic rural.

Sant Julià conserva aproximadament deu exemplars romànics: el campanar de Sant Julià i Sant Germà, Sant Martí de Nagol, Sant Cerni de Nagol, Sant Romà d'Auvinyà, Sant Esteve de Juberrí, Sant Miquel de Fontaneda, Sant Esteve del Mas d'Alins, Sant Mateu de Pui d'Olivesa, Sant Esteve de Bisissari i una ermita dedicada a Santa Filomena.

Els exemplars arquitectònics del romànic conservats en aquesta vall destaquen per la seva vinculació amb el paisatge, i són així els exemplars clau per iniciar la nova mirada que proposem. La condició fronterera de la parròquia així com la seva estretor semblen contribuir a l'aparició de nombrosos exemplars d'esglésies romàniques, que corresponen en nombre

a la quantitat de petits assentaments de la parròquia en època medieval. Cal, això no obstant, tenir en compte que la majoria de les esglésies no s'inscriuen com a centre neuràlgic d'un petit poble sinó que en la totalitat dels casos, amb l'excepció de Juberrí i l'església parroquial, les esglésies

Sant Esteve de Juberrí

romàniques es localitzen en espais elevats, coronant serralades o petites muntanyes, cosa que permet que l'individu que s'hi apropí vegi una panoràmica gairebé completa de la vall de Sant Julià de Lòria. Com ja hem anat esmentant anteriorment, la font principal de subsistència és l'activitat agrícola i ramadera. Moltes de les esglésies es troben a tocar de zones de cultiu, fet que explica com s'han pogut construir aquestes esglésies en altituds superiors als 1.000 m. El romànic és l'element que ens permet fer un viatge a la hipotètica Andorra medieval.

c. La construcció del paisatge

El paisatge ha estat al llarg de la història un dels blancs més admirats per viatgers, nobles, escriptors, historiadors, etc. Si cerquem en les arques del passat trobem alguns exemplars de literatura de viatges que ens descriuen l'Andorra d'abans, l'Andorra que avui ha quedat amagada entre modernitat i progrés. Un dels escrits que destacaria seria el del viatger vuitcentista Hepburn Ballantine,⁶ el qual narra la seva arribada al Principat patint les dificultats del relleu i del temps però trobant la major recompensa en l'observació dels paratges verges i naturals. Una segona visió d'Andorra, la qual contrasta molt amb la de Ballantine, és la de Lluís Capdevila,⁷ un viatger català del segle xx que escriu un diari sobre la seva estada a Andorra i destaca sobretot el caràcter tancat dels pagesos del camp i els aires de prepotència dels més adinerats. Escriu més aviat un retrat social tot i que es refereix a Sant Julià de Lòria com a terra paisatgísticament grisa i tancada en si mateixa.

El paisatge del segle XXI de la parròquia de Sant Julià de Lòria no presenta excessives variacions pel que fa a la configuració dels nuclis habitats respecte al paisatge de l'edat mitjana, del qual coneixem la possible forma a partir de la reconstrucció cartogràfica duta a terme per Jordi Bolòs i Víctor Hurtado.⁸ No obstant això, una de les principals diferències recau en l'aglomeració, tant constructiva com demogràfica. Es calcula que l'any 1176 Sant Julià de Lòria tenia entre 292 i 390 habitants aproximadament, la segona parròquia més poblada. Actualment, el nombre d'habitants se situa vora els 8.000.

Des d'inicis del segle XII, les zones d'assentament humà se situaven sobretot per sota dels 1.000 metres d'altitud seguint la conca del riu Valira i convivint amb els prats de dall i conreu. Tot i així, les altituds compreses entre els 1.000 i els 1.600 metres estaven també força ocupades encara que en aquest cas l'hàbitat era dispers, propi del paisatge de muntanya. L'ocupació d'aquesta segona franja s'explica per la intensa activitat agrícola i ramadera, motor de l'economia i de la subsistència en aquell moment. Les principals construccions establertes en aquestes zones s'anomenen construccions agroramaderes, que es distribueixen pel paisatge sense formar nuclis de més de dos o tres habitatges

i que sempre estan lligades a la pertinença de terrenys de conreus o de pastures en la mateixa àrea. El paisatge que es construeix en època medieval és realment l'essència d'Andorra: bordes,⁹ cortals,¹⁰ orris,¹¹ i molins que es difuminen entre la natura sense trencar la geomorfologia pròpia dels Pirineus, la tranquil·litat i l'harmonia visual d'allò rural. Cal fer un esforç i deslligar-nos de la idea moderna de poble com a unitat bàsica necessària per a la formació d'una parròquia.

Si ens apropem poc a poc a la configuració paisatgística de Sant Julià, veiem com encara avui en dia els pobles situats en les zones més altes són de dimensions força petites i estan formats per antigues construccions, allunyades entre elles, que poc a poc s'han anat comunicant per mitjà de noves construccions en l'espai buit existent a l'inici. Així doncs, el paisatge era aleshores un element territorial no tan pensat per a la convivència sinó per a la subsistència.

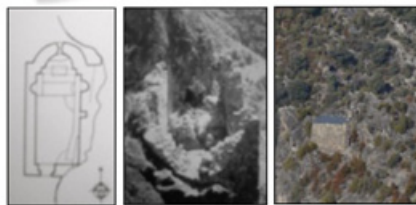
Enmig d'aquest paisatge de construcció dispersa trobem les esglésies romàniques: senzilles, austeres i vinculades al paisatge a través de l'ús de materials autòctons que les allunyen de tota dissonància. El romànic és un element clau per a la construcció del paisatge, i no pas pel seu caràcter religiós sinó per altres funcions que semblen haver format part del seu significat i de la seva essència.

d. La funció de vigilància del romànic

La disposició en el paisatge de les esglésies romàniques de la vall d'Andorra ens remet a pensar en la possibilitat que exercissin, a més de la funció religiosa, la funció de vigilància. Tenint en compte el testimoni de la presència de tres castells fortificats a les valls al llarg de l'edat mitjana (el castell d'Enclar, el castellot de la Moixella i el castell de les Bons, respectivament), la vigilància de la vall deuria ser una necessitat tant per als habitants com per als terratinents andorrans. D'altra banda, la condició de territori de pas i alhora la conversió d'aquest territori en frontera directa entre el comtat d'Urgell i el regne dels Francs ens porta a pensar que l'amenaça d'una possible invasió o ocupació estava a l'ordre del dia.

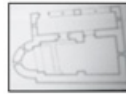
La condició fronterera d'Andorra va poder, doncs, influir en la configuració paisatgística i en l'elecció de la posició i l'orientació de les esglésies romàniques, principal aportació del comtat d'Urgell.

Els campanars dels exemplars de la vall de Lòria estan gairebé en la totalitat dels casos¹² orientats de manera que hom pot veure i controlar la totalitat de vall fins al límit fronterer actual amb Espanya estant a peu d'església. Els campanars podien doncs exercir la mateixa funció que si hi hagués torres de vigilància, tipologia arquitectònica molt estesa a tota la Catalunya medieval. Els campanars es converteixen així en el punt de referència pel que fa a la seguretat dels paratges andorrans. Un dels elements que ens remet a aquesta possible funció és

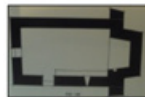

Sant Martí de Nagol

la distància entre les esglésies i les zones d'ocupació humana. A l'excepció de l'església de Sant Julià i Sant Germà, la resta d'esglésies estan ubicades lluny dels nuclis habitats. Presideixen serralades o petites muntanyes, de manera que no queda gairebé cap racó de la parròquia sense controlar. Les esglésies de Nagol, Juberrí i Auvinyà controlen tota la vall de la solana mentre que les esglésies de Mas d'Alins, Fontaneda, Pui d'Olivesa, Aixovall, Canòlich i Bisissarri vigilen la vall obaga de la parròquia. Totes aquestes esglésies són anomenades esglésies sufragàries.

Sant Cerni de Nagol

Sant Romà d'Auvinyà

El terme sufragàries fa referència a les esglésies disperses en el paisatge, entès aquí com a territori, que depenen directament de l'església focal coneguda popularment com església parroquial. A diferència de l'església focal, les esglésies sufragàries no aglomeren construccions residencials al seu entorn ni són el punt de referència central de l'organització urbanística de cap nucli. Com ja hem vist anteriorment, l'hàbitat de Sant Julià de Lòria correspon a la denominació d'hàbitat dispers. Aquest element contribueix a entendre i a destacar la no-vinculació de l'església amb la formació d'una comunitat física. Si bé és cert que podríem parlar de la fe com a idea vertebradora i creadora d'agermanament i comunitat, no podem afirmar de la mateixa manera que el lligam fecol·lectiu sigui traslladable al patrimoni físic. Queda palesa, doncs, la possibilitat de l'ús dels campanars com a elements de protecció i vigilància a més de la idea ja defensada amb anterioritat per altres historiadors, entre els quals Marta Planas, historiadora i membre del departament de Patrimoni Artístic Nacional d'Andorra, de la possibilitat de l'ús dels campanars com a mitjà de comunicació. Si dibuixem una línia que comuniqui els diversos campanars romànics de tot el país ens adonem que aquells que corresponen en el temps estableixen comunicació visual i auditiva entre ells malgrat la distància existent en la vall. Ambdues funcions presentades demostren el vincle estret entre l'arquitectura i el paisatge, dos elements inseparables per entendre la configuració paisatgística de l'Andorra d'abans. El romànic és, a més d'una icona religiosa, un instrument per mirar i preservar la vall. Avui dia, els exemplars situats a la part baixa de la vall han quedat soterrats o amagats entre les construccions modernes que van néixer del creixement demogràfic del 1950. No obstant això, les esglésies sufragàries, disperses per definició en el paisatge, segueixen mirant la vall i es converteixen en testimoni de la transformació paisatgística.

e. Cinc mirades a la vall. Un passeig entre art i paisatge

La ruta vinculada a la nova mirada sobre el romànic quant a arquitectura testimoni de la transformació paisatgística d'Andorra busca destacar els canvis substancials que ha patit el territori fins a perdre la seva veritable essència. D'altra banda, si el visitant s'endinsa dins de cada una de les mirades a la vall podrà descobrir que l'art romànic de les valls

d'Andorra no és únicament contemplació i decoració, sinó que també és pedagogia i interacció. És a dir que va servir al seu moment per a la protecció i la configuració i avui en dia serveix com a element commemorador de l'Andorra d'abans, l'Andorra que encisava i atreia visitants mostrant en prospectes turístics el campanar llombard d'una església romànica en lloc d'un set de material per a l'esquí, tal com hem vist recentment.

Per tal de dur a terme aquesta ruta cal disposar en tot moment d'un mitjà de transport, el millor dels quals és el vehicle particular, ja que les distàncies són força llargues i les esglésies es troben, a l'excepció de Sant Julià i Sant Germà, per damunt dels 1.000 metres d'altitud. El passeig per l'art i el paisatge està pensat de manera que es pugui fer en l'espai de mig dia, tant al matí com a la tarda, sense necessitat de contractar cap guia turístic. En cas que s'apliqués a la realitat aquesta ruta, el visitant autòcton i forà podria adquirir uns fulletons, un per cada punt d'interès destacat, i fer la ruta al seu ritme i pel seu compte. En arribar a les esglésies, s'hi trobaria un trípod amb la informació clau d'aquell punt per guiar la seva mirada sobre la vall i, en cada un dels punts descobriria petits tresors fins ara poc divulgats sobre la vall d'Andorra, com ara poemes, cançons o fotografies del passat del Principat abans que es convertís en un país abocat al consum i allunyat de la seva essència cultural.

Consideracions finals

Consideracions finals –i no conclusions– és el títol que volgudament s'ha donat a aquest darrer apartat del treball, atesa la seva naturalesa. Una part no és teòrica sinó que s'apropa al tema des del vessant pràctic. Art, paisatge, turisme i gestió cultural es fusionen en aquest projecte per tal de fer viable la implantació del projecte en la realitat. Precisament, en part per això s'ha volgut reflectir en les línies que segueixen un seguit de qüestions que, per uns motius o uns altres, no s'han exposat en el treball però de les quals és necessari que quedi constància.

El paisatge romànic de les valls d'Andorra construeix per si sol el millor testimoni del passat medieval, un passat que paisatgísticament es va allargar fins a mitjan segle xx. L'arribada de la modernitat i el progrés va suposar la construcció d'una nova Andorra, que deixava enrere la subsistència vehiculada per l'agricultura i la ramaderia i dibuixava una nova identitat centrada en l'exportació de les qualitats d'aquest petit país a l'exterior. Aquesta transformació va suposar l'inici de la pèrdua de la identitat original per passar a un paisatge actualment esgotat i desvinculat de l'Andorra d'abans. Els testimonis romànics són ara l'únic vincle amb el passat, un temps allunyat de les aglomeracions i centrat en la convivència de l'home i la natura sense grans moviments ni transformacions.

La recuperació de béns culturals per a la promoció turística del país permet alhora recuperar els valors del paisatge com a element bàsic per explicar la identitat pròpia. El paisatge és el lligam més íntim amb l'individu i actua com a full blanc on es grava el pas del temps. Aquest nou estudi sobre el romànic de Sant Julià de Lòria ha estat vehiculat per la voluntat de recuperar un dels béns culturals més preuats d'Andorra i convertir-lo en objecte de noves mirades per tal d'atribuir un nou atractiu al sector turístic i cultural del Principat.

L'any 2000, una de les valls romàniques més rellevants de Catalunya, la vall de Boí-Taüll, va adquirir el títol de patrimoni de la Unesco i va treballar en la redinamització d'aquest art per convertir-lo en el gran atractiu dels paratges lleidatans. Al llarg d'uns mesos, es van adaptar les esglésies per a visites més acurades mitjançant projeccions de les pintures que es troben en museus per tal de poder gaudir d'una realitat virtual i treballant en nous materials de difusió com ara la web del Centre del Romànic de Boí-Taüll i la nova guia molt més visual i didàctica que les anteriors, les quals eren merament divulgatives i informatives.

En aquest cas no es va fer una mirada que entrellacés l'art i el paisatge però sí que es va treballar perquè els diversos exemplars es convertissin en símbols paisatgístics reconeguts internacionalment. Aquesta aposta va tenir resultats molt positius, entre els quals va destacar l'increment de visitants. De la mateixa manera que a Boí va triomfar, a Andorra també ho pot fer, repensant el romànic andorrà per tal de tornar al present el passat medieval.

Cinc mirades a la vall de Sant Julià de Lòria és un projecte pensat per a una possible aplicació a la realitat i per aquest motiu preveu la possibilitat de fer una ruta inspirada en aquesta nova mirada. L'actualitat en l'àmbit de recerca del Govern d'Andorra coincideix a més amb la voluntat d'explotar el concepte de paisatge en totes i cadascuna de les seves definicions, de manera que en els darrers temps s'ha iniciat tot un procés de catalogació, estudi i recerca en aquest àmbit. El primer pas va ser l'aprovació de l'Estratègia Nacional de Paisatge amb vista a assegurar la gestió, la preservació i l'ordenació del paisatge en els propers deu anys. Aquesta estratègia obre camí a diversos camps de recerca, com ara la recuperació del paisatge antic a partir de fotografies aèries o bé l'estudi dels canvis arquitectònics vinculats a l'economia. D'altra banda es van celebrar a Andorra uns debats de recerca en paisatge organitzats pel mateix Govern d'Andorra i la SAC en els quals es faran diverses ponències vinculades amb el tema a tractar. Aquests darrers elements demostren respectivament l'actualitat de les activitats lligades al paisatge i alhora les possibilitats i les necessitats de remirar l'entorn en clau històrica, econòmica i cultural, ja que aquest és el veritable testimoni de la història d'un país.

Com ja s'ha dit en les primeres pàgines d'aquest treball, només és l'inici d'un possible camp de recerca pensat de manera a re-mirar totes les valls del Principat d'Andorra i convertir aquesta iniciativa en un projecte a escala nacional. Els estudis cursats al llarg d'aquests quatre anys són el principal punt de partida per a aquesta iniciativa d'aplicar la potencial transversalitat dels camps culturals en el món actual. Andorra, paisatge i art són tres realitats que fa uns anys sonaven en el meu cap com tres elements separats i sense cap mena de lligam; avui són una sola realitat: cultura.

NOTES

1- La Ruta del Ferro és un dels elements culturals més emblemàtics del Principat d'Andorra. A través de les diferents activitats que la configuren, els visitants viatgen a l'Andorra siderúrgica i al passat dels ferrers de les valls. Està composta per la visita a la Farga Rossell, una de les fargues més rellevants del Principat; un passeig per un camí

d'escultures fetes per artistes nacionals i internacionals per commemorar la importància del ferro i, finalment, la visita de la Mina de ferro a la Cortinada (Ordino), que es fa de manera interactiva observant el mineral i tenint la possibilitat de fer un tast de l'aigua de la font de ferro.

2- Es coneix sota el nom de l'Anella Verda tres recorreguts per la part més natural de la ciutat d'Andorra la Vella, la capital, els quals se centren a observar la vall des del rec de la solana i contrastar les imatges actuals amb les antigues. Dins d'aquest mateix recorregut es poden fer dues rutes més: una centrada sobre la transformació agrícola, que se centra en l'estudi dels conreus sobretot, i una altra que ens remet a un dels elements geològics més importants: els riscos naturals. Totes aquestes rutes es poden fer amb guia durant els mesos d'estiu i de manera gratuïta o bé es poden adquirir uns llibrets que indiquen els diferents punts de parada juntament amb la informació rellevant.

3- En el marc d'aquest treball es van dur a terme una sèrie d'enquestes a visitants i a ciutadans residents, de diverses franges d'edat, per tal d'analitzar el nivell de coneixement i d'interès per l'art romànic. Es van fer aproximadament entre els mesos de desembre del 2011 i d'abril del 2012, per recollir així diferents respostes adaptades a les diferents onades turístiques. És sorprenent que més del 75% dels enquestats enumeraven únicament tres o quatre exemplars dels quaranta existents. En total es van enquestar dues-centes cinquanta persones.

4- L'activitat turística actual d'Andorra es redueix, com a molts altres països, a causa de la situació econòmica, a una estada curta o bé a una visita d'un sol dia per comprar i passejar per les valls. Si bé és cert que el país necessita també una redinamització econòmica, no pensem que calgui condicionar en tot moment aquesta possible ruta a causa del context socioeconòmic.

5- Dades extretes a partir d'un càlcul dut a terme a través d'una llista de caps de casa que van signar la concòrdia l'any 1176. Vegeu: Bolòs, Jordi i Hurtado, Víctor (2003) *Atlas Històric d'Andorra (ca 759-1278)*. Amb la cartografia de Josep Nuet i Badia. (Andorra: Govern d'Andorra).

6- El viatge va tenir lloc durant la dècada 1890-1900. Al llarg d'aquest període Hepburn Ballantine va crear els Pirineus i va elaborar un diari de viatge en què destaca de manera rellevant els paisatges que va trobant en el seu camí. Aquest diari es publicà en anglès l'any 1913 a càrrec de l'editorial Henry Young & Sons i vuitanta anys després, Anna Camps i Xavier Campillo en fan la traducció al català. Vegeu: Ballantine, Hepburn (1913) *A crusade into Catalonia* (Liverpool: Henry Young & Sons) 35-57, o bé la traducció al català: Ballantine, Hepburn (1993) *Una croada als Pirineus: 1894*. Traducció a càrrec d'Anna Camps i Xavier Campillo. (Trepmp: Garsineu) 37-59.

7- Vegeu Capdevila, Lluís (1958) *Llibre d'Andorra. Història - Paisatge*. (Barcelona: Editorial Selecta).

8- Vegeu Bolòs, Jordi i Hurtado, Víctor. *Mapa històric d'Andorra s. VIII-1288. Toponímia. Poblament. Economia* (Andorra: Govern d'Andorra).

9- *Borda*: "Construcció rústica de pedra, bastida a l'entorn d'un poble o en un lloc aïllat a la muntanya, que hom utilitza per guardar les eines del camp, el farratge i el bestiar i eventualment fa d'habitatge temporal a la muntanya durant l'estiu, acompanyada o no d'una cabana. En algunes valls s'agrupen diverses bordes, sovint voltades de pletes. El nom ha donat lloc a un gran nombre de topònims registrats a la cartografia del territori andorrà." *Diccionari enciclopèdic d'Andorra* (2006). (Andorra: Fundació Crèdit Andorrà).

10- *Cortal*: "Construcció rústica de pedra bastida als afores d'un poble o en un lloc aïllat a la muntanya, que hom utilitza per guardar les eines del camp o el farratge per al bestiar i eventualment fa d'aixopluc al pastor a l'època en què el bestiar peix a la muntanya. En algunes valls s'agrupen diversos cortals, propietat de cortalans, sovint voltats de pletes. El nom ha donat lloc a un gran nombre de topònims registrats a la cartografia del territori andorrà." *Diccionari enciclopèdic d'Andorra* (2006). (Andorra: Fundació Crèdit Andorrà).

11- *Orrí*: "Construcció rústica de pedra situada en una zona de pasturatge a l'alta muntanya, que hom utilitza per tancar el ramat d'ovelles i munyir-les. El nom ha donat lloc a diversos topònims registrats a la cartografia del territori andorrà." *Diccionari enciclopèdic d'Andorra* (2006). (Andorra: Fundació Crèdit Andorrà).

12- Un dels campanars que trenca aquesta observació és el campanar de Sant Martí de Nagol. S'adapta a les imposicions geomòrfiques del terreny i canvia la seva orientació. Tot i així, es troba damunt d'un penya-segat i disposa d'un gran domini visual sobre la vall.